

2. Лашенко А.П. Про відродження духовної музики // Мистецькі обрії'98: Науково-теоретичні праці та публіцистика. – К., 1999. – С. 85–89.
3. Лашенко А.П. Хоровая культура: Аспекты изучения и развития. – К.: Музична Україна, 1989. – 132 с.
4. Лашенко А.П. З історії київської хорової школи. – К.: Музична Україна, 2007. – 196 с.
5. Лашенко І.О. «Он жизнь любил неистово...». – К.: Музична Україна, 2008. – 83 с.
6. Мистецтво України: Біографічний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: «Українська Енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1997. – 694 с.
7. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Українська церква за час руїни (1657–1687). – К.: Наук. вид. центр «Наша культура і наука». – 467 с.
8. Юрченко М. Предтеча. Андрій Рачинський та хорова музика України XVIII ст. // Українська культура. – 1996. – № 2 (лютий). – С. 30–31.

Андрій ЦАРЕНКО,
мистецтвознавець

ХУДОЖНІЙ ВИМІР ПРОПОВІДІ У ПРАВОСЛАВНІЙ ГОМІЛЕТИЧНІЙ ТРАДИЦІЇ

Відчутний у сучасних філософських, культурологічних та мистецтвознавчих студіях інтерес до живодайної дії церковних мистецтв, до багатства сакрально-художніх традицій Православної Церкви вельми актуалізує й проблему всебічного вивчення гомілетичної теорії, а також власне реалізації її настанов у практичній пастирській діяльності. Важливими стають питання, пов'язані з інтерпретацією проповіді й проповідництва в контексті ґрунтовних естетичних досліджень, аналіз особливостей конституювання естетосфери церковних промов, що, зокрема, вимагає звернення уваги на специфіку художнього аспекту останніх. Яскрава виразність відповідного виміру проповідницького слова споріднює його з церковно-мистецькою діяльністю. У складанні, виголошенні та сприйнятті гомілії знаходить прояв взаємозв'язок релігійних і естетичних цінностей. Відтак розгляд поставленого питання сприятиме подальшому осмисленню феномена проповіді в різних її варіаціях, а також сутності богословсько-естетичних концепцій церковного проповідництва.

Різні аспекти проповідництва активно досліджувалися в контексті богословських пошуків отців Церкви, в працях християнських мислителів, гомілетів (Інокентій Борисов, О. Ветелев, Іоанікій Галятовський, Амвросій Ключарьов, В. Певницький, Феофан Прокопович, Б. Ярушевич та ін.). Значну увагу аналізу проповідей приділили науковці-релігієзнавці, зокрема С. Аверинцев, Н. Бабич, Т. Біленко, М. Кашуба, А. Колодний; до висвітлення моральної, аскетичної складової вітчизняних проповідей зверталися Л. Довга, М. Корзо, О. Розумна, В. Співак. Цікавими для дослідження художності церковних промов виявляються відповідні літературознавчі студії (І. Єрьомін, В. Кречотень, Д. Ліхачов, С. Маслов, М. Сумцов та ін.), студії, присвячені питанням риторики та історії розвитку традицій ораторського мистецтва (наприклад, праці Г. Євдокименко, Л. Мацько, О. Мацько, Г. Сагач) та проблемам становлення вітчизняної естетичної думки (І. Бондаревська, І. Іванько). Втім, існує необхідність у здійсненні подальших системних розробок проблем проповіді в естетико-релігієзнавчому напрямі, зокрема актуальним є аналіз естетичного аспекту гомілетичних концепцій, сфери художніх особливостей різного роду гомілій, що передбачає вихід у площину власне естетичних узагальнень та висновків.

Ставлячи за мету охарактеризувати художній вимір проповіді в контексті православних традицій проповідництва, сформулюймо завдання даної праці: проаналізувавши особливості християнського осмислення ролі слова, мовлення в житті Церкви, окреслити сутність та призначення проповідницької діяльності; виокремити художній вимір проповіді, паралельно вказуючи на залежність естетичного статусу церковних промов від ступеня їх художньої обробки; дати загальну характе-

ристику взаємодії релігійного й художнього начал у проповіді, наголошуючи на можливості набуття даним взаємозв'язком і деяких рис протистояння.

Перш ніж перейти до безпосереднього висвітлення обраної нами теми, доцільно окреслити, принаймні в найзагальніших рисах, специфіку проповіді як суто релігійного феномена та органічно-невід'ємної складової церковно-літургійного життя. Сутність проповіді – наразі остання розуміється нами передусім як церковна промова релігійно-повчального характеру – нерозривно пов'язана з її сакральним призначенням, яке, в свою чергу, об'єктивно визначається християнським осмисленням функцій слова, мови в цілому та значенням Слова Божого і святоотцівського богословсько-творчого спадку в житті людини. Як відомо, розробці таких питань приділяється значна увага у власне богословських та філософсько-культурологічних студіях.

Зазначмо, що врахування даного аспекту є надзвичайно важливим для розуміння справи проповідництва та аналізу останнього з позицій естетики. Християнське вчення вимагає від людини суворої відповідальності не лише за свої вчинки, а й за слова: «Хай будуть розмови наші такими, щоб не відповідати за них муками у вічності», – повчав видатний діяч Православної Церкви XIX ст. Філарет Гумілевський, по суті, передаючи слова Христа Спасителя: «...за кожне слово пусте, яке скажуть люди, дадуть вони відповідь судного дня» (Мф. 12, 36) [3, с. 48]. Водночас християнськими мислителями висловлювалися думки про особливе значення слова щодо впливу на свідомість інших людей при здійсненні актів комунікації [6; 13]. Відповідно робився наголос на сакральньо-сугестивній цінності дару слова, мовлення у справі спасіння людини. Як зазначає в одному зі своїх повчань уже згадуваний нами Філарет Гумілевський, мова являє собою засіб служіння іншим: «Мова – засіб відкрити ближньому незнану істину, зміцнити слабого в добрі, застерегти того, хто помиляється, втішити печального. ...Слово наше – могутня підмога виконанню всесвятої волі Божої в нас» [12, с. 78]. У світлі таких ідей цілком зрозумілим стає усталений погляд на непересічну роль «словес проповідних» у церковному житті, що сповідується багатовіковою гомілетичною традицією.

Означена сакральна місія гомілії зумовлює узгодженість останньої з особливим фундаментально-інваріантним началом, своєрідним теолого-естетичним стрижнем, яким репрезентується головне ідейне підґрунтя, незаперечна парадигма гомілетики як такої. Ігнорування цього начала призводить до втрати проповіддю своїх сутнісних характеристик: інакше кажучи, в даному випадку проповідь релігійних істин та чеснот може перестати бути проповіддю у власному сенсі цього слова, перетворюючись, наприклад, на десакарлізоване художньо-культурне явище, влучно назване одним із вітчизняних ієрархів позаминулого століття Антонієм Амфітеатровим «світським літературним фразерством» [8, с. 102–103]. Зокрема, згадана вихідна засада гомілетики в її теоретичних та практичних вимірах була окреслена в 19-му правилі Шостого Вселенського Собору (680 р.): «Пастирі повинні кожного дня, особливо ж у неділю, повчати клір і народ благочестю, обираючи з Божественного Писання істини для розмірковування та не переступаючи вже покладених меж передання богословських отців» [11, с. 29]. Таким чином, вказувалося як основне джерело для богословської думки проповідника (Святе Письмо), так і джерело для його тлумачення (святоотцівська екзегеза) [5, с. 5]. Чітке регламентування змісту гомілій, безумовно, справляло вплив на форму їх виголошення, таким чином визначаючи специфіку художніх цінностей церковних промов.

У даному випадку результатом розвитку традиційної тези про діалектичну взаємодію змісту та форми постає закономірна констатація характерної двовимірної природи проповіді. Поруч із фактично вже охарактеризованим вище «сакральньо-дидактичним» виміром гомілій ми виділяємо їх «художню» («мистецьку») складову – основу для конституювання естетосфери проповіді у процесі її сприйняття слухачами.

Очевидна сутнісна домінанта виміру, дещо умовно названого нами «сакральньо-дидактичним», не заперечує цінності художніх характеристик проповіді, які дійсно, з огляду на саме призначення останньої, покликані виконувати службову, «підзвітну» змістову функцію. У цьому відношенні варто згадати, наприклад, спогади Блаженного Августина про те, яку визначну роль у його власному наверненні до віри відіграло слухання проповідей святого Амвросія Медіоланського. Як зізнається автор «Сповіді», він уважно слухав бесіди святителя з людьми з метою оцінити рівень його крас-

номовства, нехтуючи їхнім змістом, однак отримуючи естетичну насолоду. «Хоча я й не намагався вивчити те, про що він (Амвросій. – А.Ц.) казав, а хотів тільки послухати, як він каже... але в душу мою разом зі словами, які я сприймав радісно, входили й думки, до яких я був байдужим» [1, с. 66]. Своєрідно-сугестивна дія красного слова, хоча й поступово, призвела й до сприймання Августином (ритором за освітою та фахом!) самого змісту церковних повчань. Естетосфера гомілій, таким чином, опосередкувала й значною мірою уможливила дію висловлених у них думок на свідомість «вибірково-уважного» реципієнта (висловімо думку, що, очевидно, і в цьому Августин Блаженний вбачав благодатну дію Провидіння).

Урахування художнього аспекту релігійно-повчальних промов неодмінно передбачає вихід на новий рівень їх осмислення: принципово важливою з точки зору як гомілетики, так і естетики є відповідь на питання, чи є проповідь мистецтвом. На наш погляд, вельми слушно у цьому відношенні є думка відомого гомілета В. Певницького, висловлена ним у монографії «Церковне красномовство та його основні закони». Автор дослідження заперечує мистецьку сутність проповіді, наводячи, зокрема, такий аргумент: «Мистецтво – безкорисливе у найвищому сенсі цього слова»; що ж до проповіді, то вона обов'язково переслідує мету впливу на слухацький загал, а тому й являє собою «практичну (духовно-практичну. – А.Ц.) діяльність і в жодному разі не мистецтво» [14, с. 54]. Відтак, вживаючи поняття типу «проповідницьке мистецтво» («мистецтво проповіді»), дослідник має усвідомлювати їх умовний характер, адже пастирська промова не є мистецтвом у загальноприйнятому розумінні цього терміна (а тим більше «мистецтвом заради мистецтва»).

Водночас у літературознавчих студіях церковне повчання справедливо розглядається як різновид ораторської прози – живого мовлення, що зазнало художньої обробки. Відповідно яскраво виражена естетосфера феномена проповіді суттєво споріднює останній із власне мистецькими феноменами. Означена вихідна у межах даної статті позиція доповнюється й дещо корегується думкою З. Кунча, який констатує свого роду «подвійну» наближеність проповідницького підстилю до публіцистичного та уснорозмовного стилів літературної мови [10, с. 437].

Втім, наведений вище підхід, окреслений у рамках гомілетичної, естетичної та літературознавчої теорій, вимагає певних уточнень, що обумовлюється, зокрема, практикою естетичного контент-аналізу власне текстів проповідей, а також урахуванням низки чинників специфіки їх виголошення. Проілюструвати суть цих уточнень, зокрема, допоможуть узагальнення, свого часу запропоновані дослідником давньоруської літератури І. Єрьоміним. Поділяючи у своїх студіях пам'ятки красномовства Київської Русі на два види (пам'ятки красномовства дидактичного та пам'ятки красномовства епідиктичного, тобто урочистого), літературознавець вказує на їх принципову відмінність один від одного, обумовлену відповідними особливостями змісту, форми, обсягу і навіть мови. Перший різновид красного слова («повчання», «бесіди»), на думку Єрьоміна, переслідував «чисто практичні цілі безпосереднього напучування, інформації, полеміки»; специфічною рисою творів такого типу часто могла бути відсутність будь-яких риторичних прикрас тощо [7, с. 65]. Епідиктичний твір, зазвичай позначуваний характерним терміном «слово», мав створюватися згідно з нормами, виробленими досвідом візантійського та античного красномовства. Дещо категоричний висновок І. Єрьоміна – «дидактичне красномовство – літературне ремесло, епідиктичне красномовство – мистецтво» [7, с. 66], – у свою чергу, сприяє постановці питання про різний ступінь художньої обробки проповіді, а отже – про різного роду специфікації її естетосфери.

Традиції сучасної православної гомілетики також передбачають виділення кількох видів проповідей: 1) екзегетико-аналітичної бесіди як поступового тлумачення Святого Письма, 2) синтетико-тематичного повчання та 3) слова. Причому наголошується, що останнє є похідним від тематичного повчання, однак переважає його за досконалістю форми. Відповідно характеристики художнього виміру окремої проповіді перебувають у безпосередній залежності від її різновиду та певних духовно-практичних завдань. Перелік чинників естетосфери проповіді може бути продовжений: особисті якості проповідника, час і місце виголошення промови, рівень духовного розвитку та освіченості слухачів, зрештою, специфічний «дух епохи» – все це суттєво позначається на художніх цінностях, реалізованих у конкретній церковній гомілії.

Спорідненість мистецтва «словес проповідних» зі сферою сакральних мистецтв значно посилюється й набуває більшої виразності з огляду на необхідність органічного включення проповіді до храмового богослужіння. Останнє, зокрема, на думку о. Павла Флоренського, організується за допомогою низки мистецтв – «церковного мистецтва», що осмислюється богословом як «найвищий синтез різнорідних художніх діяльностей» [4, с. 45]. Саме Храм у розумінні духовного осердя літургійного життя Церкви, храмове богослужіння як таке найпотужніше впливають на релігійно-естетичне «я» особистості. При цьому справедливим виглядає порівняння церковних мистецтв саме з мовою Церкви поруч із власне словом не тільки в догматичному, а й у виховному та молитовному аспектах [2, с. 14]. Звідси походять загальновідомі аналогії та інтерпретації окремих сакральних мистецтв. Не випадковим, наприклад, є охарактеризування іконопису як «богослов'я у фарбах», церковної музики – як «богослов'я у звуках», а церковної архітектури – як «проповіді в камені». Очевидною є неможливість проведення подібних паралелей стосовно проповідницького мистецтва. Проповідь вже за самою своєю сутністю є власне «словом», специфічним богослов'ям («богослов'ям у риторичній формі»). Вона спрямована на донесення богословських істин та настанов благочестивого життя до всіх представників слухацького загалу, що й детермінує, як зазначалося вище, її специфіку, зокрема специфіку художнього виміру.

Як вказують дослідники, природа витворів сакральних мистецтв як цілісних релігійно-художніх феноменів характеризується своєрідним протистоянням між власне релігійним та художнім началами. Це явище притаманне і проповіді, з огляду на її аналогічну двовимірність: у даному випадку йдеться про діалектичне відношення «взаємодія – протистояння» між двома означеними вище началами, децю умовно названими нами «сакрально-дидактичним» та «художнім». В окремі періоди розвитку гомілетичних традицій за конкретно-історичних умов спостерігається порушення необхідного релігійно-художнього «балансу» (зокрема, вказане співвідношення, фактично, починає тяжіти до художньо-релігійного). Такий стан речей, у свою чергу, спричинює в більшій чи меншій мірі відчутну невідповідність проповіді її сакральному призначенню.

Подібна тенденція, наприклад, виявилась у гомілетичних практиках напрямку, який увійшов до історії проповідництва під назвою «візантійського». Гомілії багатьох його представників відзначалися суттєвою штучністю вже самого свого змісту, результатом чого ставала й штучність побудови їхньої формальної структури (надто вишукана мова, засилля риторичних прийомів, штучний драматизм) [5, с. 7–8]. Доречною наразі виглядає й згадка про відомі традиції вітчизняних проповідників – «казнодіїв» доби бароко. Як зауважив І. Іваньо, у своїх літературних студіях тогочасні митці «виявляли більше турботи про зовнішній стиль, ніж про зміст творів, їм властиве захоплення зовнішньою стороною мистецтва, майстерністю, віртуозністю форми» [9, с. 8]. Відповідно, з огляду на сказане, цілком зрозуміло стає критика таких проповідницьких традицій: прагнучи привернути увагу слухачів, «казнодії» «часто піклувалися не стільки про розкриття істини Христової про наше спасіння, скільки про розвиток самої форми проповіді, про пристосування її до смаків, потреб та рівня розвитку свого слухача» [5, с. 66]. Зазначмо, що в цілому зміни у співвідношенні сакрально-дидактичного та художнього начал проповіді в багатовіковій історії православного проповідництва можна порівняти з метаморфозами співвідношення тексту та мелодії у процесі розвитку церковного хорового співу.

Здійснене висвітлення різних, а втім, тісно пов'язаних один з одним аспектів означеної проблеми, таким чином, допомагає зробити такі висновки. Глибше розуміння проповідництва досягається, зокрема, шляхом розгляду останнього в контексті його відчутного, але не абсолютного зв'язку з цариною мистецької діяльності. Наближеність проповіді до літературно-мистецьких феноменів значною мірою визначається наявністю в ній художнього начала – несамостійного, але водночас важливого, – ступінь виразності якого визначається різновидом конкретних гомілій та іншими чинниками. Християнське осмислення сутності та призначення проповіді вимагає принципової узгодженості між її релігійним (сакрально-дидактичним) та художнім началами, причому в певні періоди розвитку православних гомілетичних традицій вказана кореляція могла зазнавати суттєвих метаморфоз.

На переконання В. Бичкова, найголовнішою особливістю православної естетики є її принципова

імпліцитність: вона «не вирізнена і невірнізна» в цілісності культури як живого організму [4, с. 4]. Відтак естетичні настанови Православ'я своєрідно «розчинені» в системі богословських істин, теоретико-практичних проявах сфери церковних мистецтв та гомілетики. Вивчення художнього виміру проповіді допомагає виробленню концепції її естетосфери, сприяє виявленню і ґрунтовному аналізу естетичних складових уже майже двотисячолітньої традиції проповідання Слова Божого, а отже – й активній розробці проблем згаданої вище церковної естетики. Все це, безперечно, зумовлює перспективність відповідних досліджень та визначає їхнє спрямування.

1. Августин Аврелий. Исповедь // Августин Аврелий. Исповедь. Петр Абеляр. История моих бедствий. – М.: Республика, 1992. – С. 8–222.
2. Антонова О.А. Искусство и православие. – М.: Московский рабочий, 1983. – 94 с.
3. Борщ К., прот. «Отложите сквернословие уст ваших...» (Кол. 3, 8) // Журнал Московской Патриархии. – 1988. – № 11. – С. 47–48.
4. Бычков В.В. Эстетический лик бытия (Умозрение Павла Флоренского). – М.: Знание, 1990. – 64 с.
5. Ветелев А., прот. Учебный курс по истории проповедничества Русской Православной Церкви. – Загорск, 1990. – 215 с.
6. Доброгаев М. Михаил Десницкий, митрополит Санкт-Петербургский и Новгородский, бывший архиепископ Черниговский // Черниговские епархиальные известия. – 1893. – № 23. – Прибавление. – С. 909–925.
7. Еремин И.П. Лекции и статьи по истории древней русской литературы. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1987. – 327 с.
8. Жизнеописания отечественных подвижников благочестия 18 и 19 веков. Ноябрь. – Введенская Оптина Пустынь, 1994. – 748 с.
9. Івань І.В. Про українське літературне бароко // Українське літературне бароко: Зб. наук. праць. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 3–18.
10. Куньч З. Церковна проповідь і проблеми культури мови // Християнство й українська мова: Матеріали наукової конференції. – Львів: Вид-во Львівської богословської академії, 2000. – С. 436–441.
11. Поликопа И., прот. Священник на приходе: церковно-практическая деятельность. – Чернигов, 2000. – 104 с.
12. Филарет (Гумилевский), архиеп. Об употреблении дара слова // Черниговские епархиальные известия. – 1861. – № 2. – Прибавление. – С. 76–81.
13. Флоренский П.А. Имена: Сочинения. – М.: Эксмо, 2006. – 896 с.
14. Ярушевич Б. О проповеднической импровизации. К вопросу о живом слове и нормативных методах проповедничества (Гомилетический этюд) // Вера и жизнь. – 1913. – № 18. – С. 37–59.